

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Chorenei Mózes. Nagyörményország története. Eredeti örményből fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf tanár, az »Armenia« szerkesztője (Szamos-Ujvártt, Todorán Endre »Auróra« könyvnyomdája, 1892.)

Ára a kötetnek 1 forint.

Magyar történeti irodalmunk a fenn- említett kötet által egy házagpótló munkával lett gazdagabb s a tisztelt fordítónak köszönettel tartozunk a magára vállalt s jól elvégzett munkáért. Horvát István jeles tudósunk e munka latin fordításáért 50 forintot adott Haselmayer bécsi könyvkereskedőnek s megjegyzi, hogy közel ötven év lefolyta alatt csak két példány fordult elő Bécsben és mind a kettő magyar kezébe került,¹⁾ és most a Szongott eszközölte magyar fordítás példányait egy-egy frtjával szerezheti meg a magyar olvasó.

A tisztelt fordító előszavában röviden ismerteti vállalata nehézségeit s néhány szót szentel »Nagy-örményország története« szerzőjének, ki, mint dr. Simay János írja »A magyar Chorenei«-ről czimzett, az »Armenia« 1891-ik évfolyama decemberi füzetében megjelent tanulmányában megbecsülhetlen munkájával méltó érdemet szerzett ama disznévre, mely őt közönségesen, mint az örmény történetírás »Herodot«-ját jelöli. Szongott a fennemlítettten kívül még két íróból idéz egy két mondatot, melyeket az örmény Herodot s irmodora jellemzésére ide igtatok. Somal Sukiasz ezt mondja: »Írályának ékessége és méltósága, nyelvének tisztasága biztosították Chorenei Mózes számára az örmény klasszikusok között az -- első helyet.« Gutschmid pedig így ír: »A tekintély, melyben Chorenei régi idő óta az örmények előtt áll, rendkívül nagy; a mit az örmények régi történelmükből tudnak, azt csak egyedül belőle merítik; ő minden későbbi történetíróra nézve kanoni jelentőséggel bir. Mózes az örmény irodalom klasszikus korának közepén élt -- -- -- -- --

¹⁾ »Tudományos Gyűjtemény« XIX. évf. 7-dik füzet.

Azt, hogy Chorenei az elejébe tűzött feladatot szerencsésen megoldatta, tanusítja a hallatlan siker, mit műve elért. Munkája az örmény hagyomány és monda levéltára, az örmény nemesség aranykönyve. — — — — — Örömtelten azért, hogy új forrás tárult fel: vette fel Gibbon művébe Chorenei Mózes egész történeti anyagát. Momsen is becsesnek tartotta Chorenei Mózeszt«. Sajnálunk lehet, hogy a fordító bevezetésül a szép munkához nem adja bármi röviden a szerző életének és munkásságának vázlatát. Igaz, az »Armenia« I-ső évfolyamának első és második füzetében Govrik Gergelynek a nagy örmény történezséről írt közleményében megtaláljuk a kívánt bio- és bibliographiai vázlatot s ebből megtudjuk, hogy az örmény történetírók atyja a IV. évszáz végén Taron tartomány Chorni falujában született, a honnan Chorenáczkí vezetéknevet nyert. A bibliafordító Izsák és az örmény betűírás feltalálója Meszrop idejére esik gyermeksége, »azon időközre, midőn Örményország új alakváltozást öltött magára és a jólét és a tudomány legmagasabb fokára jutott.« Egy krónika író szerint élete Zeno császárságának idejéig nyúlt, u. m. a 487-dik esztendőig. Ezek és a közlemény többi adatja elég felvilágosítást nyújt Chorenei Mózesről, de az »Armenia« füzetei a »Nagy-Örményország története« nem minden olvasójának esnek keze ügyébe. A szerzők életleírása mindig a legjobb bevezetés munkáikhoz, s ez különösen a régi írókról áll. B. e. Lukácsy Kristóf »A Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei« cz. munkájában (Kolozsvár, 1870.) Choreneivel behatón foglalkozik, szól tanulmányairól, utazásairól, műveiről s előszámlálja azon forrásokat, melyekből nagy történeti műve megírásánál merített; ilyen az első könyvre nézt a sz. íráson, Berrosuson, abydusi Palaephatuson, Alexander Polyhistoron kívül Mar Ibas Katina syr író a II. évszázadból Kr. előtt (?). Szongott e régi történelemíró nevét *Katinai Már Ibász*-nak írja, mert *Katina* Assyriának egyik városa volt; *mar*, *marâ morô* syr nyelven urat jelent. *Katina* nevű assyr városról tudtomra csak Mechtárnál van említés; szerintem *katina* a nyugati syr *katînô*-val egyazon szó s éles elméjűt jelent. Mar Ibas Katina az ó-kor történetére nézt feltűnő módon egyez Ktesiással s úgy látszik, vele egy azon forrásból merített, műve az edessai könyvtárban őriztetett, a hol azt Chorenei megtalálta. II. könyvében Chorenei következő kútfőkre hivatkozik: 1. Julius Africanus, 2. Lerubna edessai syrus, 3. Olympius, Ani templomának papja, 4. Edessai Bardesanes, 5. Ardites, 6. Chorobut, Sapor perzsa király titoknoka. III. könyve első fejezetében szerző sajnálattal említi, hogy nincs Armeniáról szóló régészeti munka, s az idő rövidsége miatt a görögökét egészen át nem futhatja s szicíliai Diodor munkái

sincsenek kezénél. Ezen kötet megírásánál azokon kívül, melyeket hallomásból tudott meg, s a melyekre visszaemlékezhetett, a görög írók munkáiból s az edessai s más levéltárakból merítette anyagát. Munkája mind három könyvében bizonyára azon általa az I. k. 3-dik fejezetében említett görög és perzsa betűkkel írott örmény iratokat is felhasználta, melyek »tárgyalják a városok és tartományok, és minden egyes (család) sajátos ügyeit és szólnak az oly sok ellenségeskedés- és egyetemes békeszerződésekről, különösen pedig a satrapák kiváltságairól.« »A Chorenei által használt kútfők közt — írja Lukácsy K. — nem utolsó helyet foglalnak el végre a történelmi tartalmú népregék, mondák, népdalok, dalok, apró költemények, melyeket az író a nép szájából gondosan feljegyzett és munkájában igen czélszerűen felhasználott.«¹⁾

Utazásait szerző munkája III. könyve 62-dik fejezetében érdekesen vázolja. Irja, hogy Edessába ment, hol a levéltár mélysegein átkelven, utját Palaestina szent helyei felé folytatta. Onnan Aegyptomba ment, »azon nevezetes országba, hol nincs túlságos hideg és hőség, vizözönlés és szárazság.« Irja, hogy ott többé nem áldoznak Serapisnak, »hanem Krisztus vérének mutatják be áldozatul.« Görögország felé hajózva erős szelektől Italiába vettetett, hol Péter és Pál apostolok sírjait kereste fel. Majd Helláson át Attikába ment s ott leginkább Athénben időzött. A tél végén Byzancz felé hazájába visszatért.

Az örmények, mint fennebb láttuk, Chorenei Mózeset nemzeti történetírásuk Herodotjának nevezik s Herodotot Cicero a történetírás atyjának (»pater historiae«) mondá, s mondhatta méltán. Herodot, ép úgy mint Chorenei, azon országok és vidékek legnagyobb részit beutazta, melyeknek történetét nagy munkájába felkarolta. Herodot az isteni gondviselést, s annak nyilatkozatait (τὸ θεῖον) ép oly nagyba veszi, mint Chorenei, csakhogy utóbbi mint keresztény ezen hatalomnak sokkal világosabb tudatával bir. Herodot az előtte élt logographokat ép oly jól ismerte, mint Chorenei az általa idézett történetírókat s mindkettő nem egyszer czáfolja meg a régi írók állításait; így Herodot Hecataeusét (II. k., 21. 143, VI. k. 137.), Chorenei Alydenusét (I. k. 4.) stb. Chorenei Mózes jól tudja, hogy a történelem kezdetéről való tudósítások a valót valótlannal vegyítik s mint maga mondja »az általános történelem részint valóval, részint valótlannal kezdődik« (I. k. 6.) s nem állítja, hogy adatai mindig biztosok (az id. fejezet első szavai). Némely mesés elbeszélésben szerző az alapúl szolgáló eseményt igaznak látja s ezt megkülönbözteti a

¹⁾ L. az id. m. 82-dik l.

költői toldaléktól (ugyanezen fejeztben); más elbeszélések hitelessége felett nem nyilatkozik s megjegyzi, hogy ezek lehetnek *valók* vagy *hamisak* s hozzá teszi, hogy munkájába általveszi mind azt, »a mi a hír-hagyományban és könyvekben találtatik« (ugyanott). Első könyve egy helyén írja: »Ha kedveled a regét, ime ez is az: Semiram elébb változott kövé, mint Niobe« (18. f.) Forrásait, a melyekből merített, szereti említeni, s megtett utazásaira hivatkozik. Vahakên-ról szólva írja szerzőnk: »Ezt énekelték némelyek czimbalomszó mellett; én hallottam füleimmel« (I. k. 31). Mind ez Chorenei jóhiszeműségét bizonyítja s ebben is egyez vele Herodot, a ki a midőn valamely eseményről több egymástól különböző elbeszélést közöl, vagy megmondja, hogy ezek közül melyiket tartja valószínűbbnek, vagy bevallja, hogy ítéletet nem tud hozni: τοῦτο οὐκ ἔγω ἀτρέκεις διακρίναι (I. k. 172 és egyébütt). Oly események vagy dolgok előadásánál, melyek valódiságáról nincsen meggyőződve, többször megjegyzi, hogy azt írja, a mit hallott: τὸν ἤκουον λόγον, λέξω s közleményeiért nem vonható felelőségre (I. k. 20. és egyébütt). Munkája egy helyén Herodot nyilván mondja, hogy azokat, a melyek neki mondottak, közzé tenni tartozik ugyan, de azokat elhinni nem tartozik: ἐγὼ δὲ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πειθεσθαι γὰρ μὴν οὐ παντάπασιν ὀφείλω (VII. k. 152). A jóhiszemű és kritikus történész közt még nagy a különbség s a modern történeti kritika mértékét a régi történeti írókra nem is alkalmazhatjuk, de ennek a mértéknek is fokai vannak s ez okon lehet szó a több vagy kevesebb történeti kritikáról. Herodotnál e mérték alkalmazása kedvezőbb eredményt mutat fel, mint Choreneinél. Előbbi a különböző elbeszéléseket egymással összehasonlítja, és a mikor lehet, egyezteteti, illetőleg egy eredetre vezeti vissza, az elágazóknak pedig eredetére igyekszik hatolni. Gyakran a téves állításokat megczáfolja s az események előadását bíráló tárgyává teszi. Utóbbi, a ki I. k. 6-dik fejezetében a Ksisutherről s fairól szóló mondákról ezeket írja: »Azzal, hogy ezen elbeszélések valók, vagy hamisak nem törődöm«, bizony távol áll a történeti bíráló magaslatától, sőt ha maga a munka s Chorenei más nyilatkozatai nem szólnának ellene, azt kellenék mondanunk, hogy szerző historiai érzék nélkül szükölködik, pedig ez az érzék nemcsak hogy mélyen rejlik lelkében, de többször megkapó elbeszélései közt élénken nyilvánul. Például hadd álljon itt szerző következő nyilatkozata: »Ha azonban némely megbízhatatlan férfiak kedvezésből, de azért nem igazsághíven azt állítják, hogy a királykoronázó Pákráduniak Háiktól származik, — úgy én azt mondom, ne higyj ilyen együgyű szavaknak, mert egyetlen egy állításokkal megegyező nyomdok vagy jel sem maradt fel, mely láttatná az igazságot« (I. k. 22).

Chorenei Mózes munkájának magyar fordítása történelmi irodalmunkra nézt nemcsak azért valódi nyereség, mert az ó-kori népek közül egynek részletes történetét adja politikai önállósága befejezéseig s ezzel együtt több más régi nép történetét is érinti, és mert sok becses historiai adatot mentett meg számunkra, melyek nála nélkül az illető írók feledékenységbe ment munkáival együtt örökre elvesztek volna, hanem azért is, mert e munkában azon örmények őseiről van szó, kik már régóta részleg köztünk élnek. szívben s nyelvök szerint teljesen magyarokká lettek s a kiknek sorából közéletünk s irodalmunk számos kitünő férfja vette eredetét s mert az ebben foglalt adatok egy része fajunk s a velünk egykoron érintkezett kaukázusi s Volga-táji népekre vonatkozik. IV-dik Béla 1243. martius 31-dikén kiadott okmányában az Esztergomban tartózkodott örményeknek régi kiváltságait megújította;¹⁾ idézhetnék még több más okmányt is annak hebizonyítására, hogy örmény telepek hazánkban már igen régóta vannak. Így régi krónikairónk Kézai Simon nyilván mondja, hogy az örmények egy része már a vezérek és első magyar királyok idejében jött be és telepedett meg hazánkban: *Intraverunt quoque temporibus tam ducis Geiche, quam aliorum regum boemi, poloni, greci, bessi, armeni stb.*²⁾ Az említett vonatkozásokat illetőleg megjegyzem, hogy ezek szigorú kritika mellett lesznek saját történetünkre nézt igazán becsesek. Edelspacher Antal »Xorenaci Mózes ötödik századbéli örmény történetíró: Az Ogundur és Ogul Bolgárok-ról« cz. értekezése (Budapest, 1878) előszavában Lukácsy K. művéről megjegyzi, hogy az egy jottát sem tartalmaz a *magyar őstörténelemből*, de annál becsesebb anyagot nyújt a *hún népek történeteire* vonatkozólag. E. állítása tulzó ugyan, de azért általában megfelel a valóságnak, mert Lukácsy csakugyan miud azt, mit Chorenei Mózes a *hunchüs, chüsän ephtalita, saka, daha* és *massageta* népekről mond, a magyarok őseleire vonatkoztatja. Az fogja Chorenei adatait helyesen tárgyalni, a ki jól tud különböztetni s a felvetett kérdések megvitatása közt kellő tekintettel van a kritikai módszer kivánalmaira. A hún népfaj bolgár törzseiről Chorenei munkája több helyén tesz említést azon időből, melyben a görög és latin íróknál csak is húnokról van szó s a bolgár név még ismeretlen. Chorenei II. k. 6-dik fejezetében Vgendur vagy Vegendur Bugkar-okról szól, a kiknek főnökét Vnd-nak hitták. Szongott e nevet *Veghentur*, Lukácsy *Velentur*-nak írja, melyet Edelspacher tekintettel az ó-örmény kiejtésre

¹⁾ Mon. Eccl. Strigoniensis I. k. 345—346. ll.

²⁾ M. Florianus (Quinque-Ecclesiis 1883), a 96-dik lapon.

Vgendur vagy *Vegendur*-ra igazít ki s a byzanti Οὐνογονδοῦροι össszetett alak második részével hasonlítja össze,¹⁾ t. i. az *Ogundur* névvel, és meggyőződésem szerint helyesen. Az *Vnd* név egyezik a magyar *Und* vagy *Ond* névvel (*Ound*). Ugyanezen könyv 9-dik fejezetében Chorenei arról értesít, hogy I. Aršak (127—114. Kr. e.) idejében a nagy Kaukáz hegységben zavar támadt a bolgárok honában, ezek közül sokan Armeniába jövének és sok időn át lakának *Kog* alatt egy termékeny helyen, és ez alkalommal nem többé *Bugkar*-t, hanem *Bulgar*-t ír.

A bolgárokról Szongott egyik jegyzetében (a 82-dik l.) azt írja, hogy ezek a szármát nemzetek egyike s Cesare Cantu nyomán a *Vunt* személynevet a *Vend* ethnicus nevezettel szeretné egyeztetni. Ebben Sz. csalódik s a mikor a bolgárokról van szó, többé nem Cantut kell idézni, hanem Roeslert, Tomascheket, Hunfalvy Pált, Jireček K.-t, vagy Müllenhoffot. A tisztelt fordító felelősségű jegyzetében nincsen kellő tekintettel a jelenkori, annyi újabb adattal gazdagodott, részletes tanulmányok meglepő eredményeire s idéz elavult régi szerzőket, a kiknek felelősségű állítását az újabb kutatások részint helyre igazították, részint halommá döntették, így p. o. aegyptomi mythológiáról s archaeológiáról szólóban, a midőn az aegyptologia leghomályosabb részeit is annyira megvilágosították Lepsius, Brugsch, Mariette Bey, Maspero, Sciaperelli és mások, Hunyadi Ferenc »Keresztény Archivarius« című könyvére hivatkozik (Vác, 1794). Bizonyára e sorok írója is azok közé tartozik, kik a régibb könyveket becsben tartják s igyekeznek felőlők méltányos ítéletet hozni s Hunyadi Ferenc debreczeni prédikátor s a Tiszántúl való ref. ecclesiáknak superintendense a maga idejében könyvével kiváló szolgálatot tett a magyar tudományosságnak s munkájának nemcsak irodalomtörténeti becse van, de azt helyenként most is bárki haszonnal forgathatja; azonban mikor aegyp. régészet s mythológiáról van szó, még sem lehet ő az útbaigazító, hanem az adatokat ezen tudomány újabb nagy mestereinél kell keresnünk. Tisztelt fordító bő jegyzetei közt, sietek hozzátenni, számos olyan is van, mely az általa végzett nagy munka értékét még neveli, különösen azok, melyek örmény írókból vannak véve.

Az egész munka 198 nyolczadrét alakú lapra terjed, melyekből 74 esik az első könyvre, 125 a másodikra, 99 a harmadikra. Az első könyv 32, a második 92, a harmadik 68 fejezetből áll. Mar Ibas Katina könyve, melyet Chorenei munkája első kötetébe bekebelezett, a magyar fordítás 25-dik lapján kezdődik. Mar Ibas ugyanis Valarsak örmény király által testvérbátyjához

¹⁾ Thoptanes 356, 19 (ed. C. de Boor).

Arsakhoz, a perzsák királyához küldetvén, a ninivei királyi levéltárba betekintést nyert s a felesszámú könyvek átvizsgálása közt egy görög íratú könyvet talált, melynek, mint mondja, következő felirata volt: »Ez a könyv Sándor (Nagy Sándor) parancsára a chald nyelvből fordítottatott görögre és tartalmazza a régiek eredetét és az eldődök történetét.« — Sajnálattal kell megjegyeznem, hogy Chorenei magyar fordításának nincs indexe, pedig ép az ilyen munkánál felette kívánatos a bő név-, szó- és tárgymutató.

Ohajtandó, hogy tudós ármenistánk Szongott K.-nak történeti irodalmunk terén hézagpótló munkája olvasó közönségünk minél szélesebb körében terjedjen el s közkézen forogjon az ó-kor története iránt érdeklődőknél s azoknál, kik saját fajunk eredetét s régiségeit nyomozzák.

GR. KUUN GÉZA.

Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften von Dr. Johann Kvacsala. Berlin. Leipzig. Wien. 1892.

Jelen év márczius 28-án ünnepelte a mívelt Európa a XVII-ik század nagy paedagogusa, Amos Comenius születésének háromszázados évfordulóját, s az iskolai ünnepek mellett a háromszázados évforduló az irodalom terén sem maradt nyomtalanul. Egész serege az ezen alkalommal megjelent kisebb-nagyobb értekezéseknek és könyveknek foglalkozik több vagy kevesebb alaposággal a hirneves férfiúval; de mindezek közül magasan kiválik s a háromszázados évfordulónak kétségkívül legszebb emléke marad Comenius életrajza a pozsonyi lyceum érdemes tanárától, Kvacsala Jánostól.

Ha valaki, úgy Kvacsala bizonyára hivatva és képesítve volt ez épen nem könnyű feladatra: Comenius életének megírására. Évek óta foglalkozott már tárgyával; évek óta tanulmányozta nemcsak Comeniust, hanem vele összeköttetésben állott kortársait is s ide vonatkozólag nem egy érdekes tanulmánya látott már a magyar folyóiratokban napvilágot. Most, mintegy befejezésül, összefoglalta részint mások kutatásainak eredményeit, nagy szorgalommal összegyűjtött minden tárgyára vonatkozó adatot a latin, cseh, német, angol, francia és magyar irodalom teréről, szerencsés kézzel felkutatta a hazai és külföldi könyv- és levéltárakat s ismeretünket Comenius nagyszerű tevékenységéről, egész Európára kiterjedő összeköttetéseiről számos új és érdekes részlettel gazdagította. A nagy paedagogus alakja ez életrajzban új világításban tűnik fel előttünk; nem oly eszményi, nem oly tökéletes, mint a régibb életrajzokban, de sokkal hívebb és sokkal teljesebb.